

УДК 330.15

*М.А. ХВЕСИК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор
Державна установа «Інститут економіки природокористування та
сталого розвитку Національної академії наук України»
О.М. ШУБАЛИЙ, кандидат економічних наук, доцент
Луцький національний технічний університет*

Концептуальні засади спіральної трансформації еколого-економічних відносин: генезис та перспективи імплементації

Постановка проблеми. Упродовж років незалежності природно-ресурсна сфера України не зазнала системних ринково орієнтованих перетворень. У сфері еколого-економічних відносин переважає централізований підхід до прийняття рішень, розподілу бюджетних коштів, продажу природних ресурсів на експорт, чітко проявляється внутрішній конфлікт інтересів, адже нерідко державні установи та підприємства одноосібно здійснюють господарські, наглядові й контрольні функції, що стримує розвиток переробних ланок і не відповідає європейським принципам децентралізації та розподілу повноважень. Нині, коли відбувається нове становлення української державності, відкриваються перспективи асоціації й подальшого вступу до ЄС, потрібно продуктивно використати час, щоб здійснити трансформацію еколого-економічних відносин у природно-ресурсній сфері, врахувавши досвід постсоціалістичних європейських країн, які після проведених реформувань досягли значних успіхів у цій галузі протягом останніх десятиліть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення багатьох спеціалізованих наукових літературних джерел показує, що існує велика кількість різноманітних підходів до трансформації еколого-економічних від-

носин. У процесі їх вибору слід обов'язково враховувати, що структура природно-ресурсної сфери України сформувалася ще в умовах командно-адміністративної економіки й відзначається нерівномірністю територіального розміщення сировинної та виробничо-технічної бази, створюючи об'єктивні обмеження для застосування перспективних форм господарювання, апробованих у зарубіжних країнах.

Для формування теоретико-методологічного базису подальших перетворень потрібно детальніше вивчити зміст основних категорій і понять, які є ключовими для розуміння масштабності змін у системі еколого-економічних відносин між його суб'єктами.

Поняття *трансформація* у вітчизняних та зарубіжних енциклопедичних виданнях трактується як певний процес (або взаємодія процесів і явищ) чи просте перетворення, зміна характеристик чогось, перехід від однієї початкової форми в іншу бажану форму. За результатами аналізу змісту цієї категорії в інших наукових джерелах виділено низку підходів до його розуміння: соціологічний (Гражевська Н.), еволюційний, процесний, системний та ситуаційний (Маркович І.), філософський, синергетичний, конкретно-науковий і методологічний (Кібальник Л.), телеологічний, абсолютизований еволюціонізм, генетичний (Глінкіна С. та Кулікова Н.), з позицій дослідження систем управління

© М.А. Хвесик, О.М. Шубалий, 2015

(Коротков Е.), формальний (Кухарська Н. та Подунай В.), функціональний (Стеблякова Л.) та циклічний (Яковець Ю.). Спільними ознаками цих підходів є розуміння трансформації як процесу цілеспрямованих змін окремих або всіх характеристик до бажаного стану, перетворення чогось у щось, рух у визначеному напрямі, відображення нових властивостей, видозміна форм і змісту, модифікація структури тощо.

Особливе значення має дослідження сутності трансформації стосовно економіки як базової сфери суспільних відносин, що стає каталізатором проведення трансформаційних перетворень.

Економічна трансформація передбачає внесення суттєвих змін у систему економічних відносин, які склалися на рівні, що став об'єктом перетворень. У загальному розумінні економічні відносини – це сукупність відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних та духовних благ та їхнє привласнення в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні) [4, с. 471].

Також слід урахувати, що протягом останніх років негативні прояви антропогенної діяльності людської цивілізації спостерігаються не тільки на локальному чи регіональному, а й глобальному рівнях. Існує реальна загроза досягнення критичної точки, яка стане пуском механізму незворотних змін зі знищенням усього живого. Виходом із складної ситуації може стати або відмова цивілізації від користування природними ресурсами та екосистемними послугами, або докорінна трансформація економічної системи відповідно до принципів сталого розвитку. Оскільки в теперішніх умовах життя людини на Землі неможливе без постійного взаємозв'язку між екосистемою й цивілізацією, то єдиним виходом залишається побудова «зеленої» економіки, яка дасть змогу збалансувати відповідно їх можливості та потреби.

Таким чином, сучасні концепції і теорії трансформації повинні розглядати економіку й економічні відносини нерозривно з екологією та відповідними їй взаємозв'язками, тобто мова йде про формування особливого виду відносин – еколого-

економічних, які виникають у процесі природокористування.

Наразі в науковій літературі немає єдиного підходу до розуміння змісту еколого-економічних відносин, адже кожен дослідник трактує його на власний розсуд.

Зокрема, Л. Нугуманова вважає, що еколого-економічні відносини є частиною економічного простору, котрий визначається як громадський сектор, де ринкові механізми не функціонують або діють неефективно. Особливостями такого сектору є виробництво, розподіл, обмін і споживання природних суспільних благ, а також широке використання методів державного регулювання з метою досягнення економічної рівноваги між попитом та пропозицією цих благ [11, с. 91].

А. Камалов ототожнює це поняття з природокористуванням, вважаючи їх насамперед «відносинами власності на природні багатства, і зокрема відносинами привласнення, характером відчуження, відокремлення людини й трудових колективів господарюючих суб'єктів від природних багатств, які використовуються ними в процесі створення матеріальних благ, ступенем справедливості розподільних відносин в еколого-економічній сфері» [7, с. 10].

Зі свого боку, Л. Сокушева, навпаки, розглядає еколого-економічні відносини як такі, що формуються між економічними суб'єктами з приводу обмеження екологічно шкідливого впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Вони мають зворотний вплив на відносини природокористування, а саме породжують іншу ідеологію в ньому як господарському процесі, допускаючи відповідні зміни у цих відносинах. Вони сприяють екологізації економіки та розв'язанню екологічних проблем, являють собою більш розвинену форму відносин природокористування і мають конкретно-історичний характер [15, с. 196].

А. Рябчиков вважає, що еколого-економічні відносини слід трактувати в широкому сенсі як категорію, що відображає «економічні процеси і явища взаємодії суспільства й природи» [14, с. 18–21].

На думку Н. Газізулліна, це «постійно відтворювані взаємини між суспільством,

класами і соціальними групами в процесі використання, відтворення й охорони природного середовища та її головних компонентів – природних ресурсів і природних умов» [2, с. 13].

Натомість, В. Євтушенко трактує еколого-економічні відносини як сукупність відносин між людьми в процесі відтворення й охорони елементів навколишнього природного середовища, між людиною та природою – як складових частин продуктивних сил суспільства, а також між суспільством і природою – з приводу відтворення якості й функцій навколишнього природного середовища та власне людини як біологічного виду [5, с. 8].

Інші дослідники [10, 12] вважають, що такі відносини виникають між людьми у процесі природокористування: відновлення й охорони екологічних систем, видобутку природної речовини та її переробки, екологізації виробництва. Еколого-економічні відносини мають два аспекти: соціальний і організаційний. Перший визначає відносини власності, другий – рівень розвитку виробничих сил та відповідної системи виробничих відносин.

Узагальнивши викладені підходи, пропонуємо власне визначення еколого-економічних відносин як упорядкованої системи норм і правил організації взаємодії між економічною підсистемою, котру представляють люди та створені ними матеріальні й нематеріальні блага, й екологічною, що характеризує стан екосистем і охоплює сукупність параметрів природного середовища, які постійно впливають на процес природокористування, визначаючи його інтенсивність та періодичність.

Відповідно, поняття *трансформація еколого-економічних відносин* пропонуємо розуміти як процес кардинальних перетворень у системі взаємозв'язків між природним середовищем і людською цивілізацією, між суб'єктами природокористування різних рівнів, які передбачають цілеспрямовану зміну правил та норм їх взаємодії, виду й форм інституціональної організації зв'язків, спрямованих на істотне перетворення властивостей природних явищ і процесів на засадах

дотримання принципів сталого екологічно збалансованого розвитку.

Процес трансформації еколого-економічних відносин на глобальному рівні, на нашу думку, доцільно вивчити в контексті сучасних концепцій розвитку цивілізації. Базовою екологоорієнтованою концепцією наразі є, безумовно, сталий розвиток, яку стосовно сфери природокористування доцільно уточнити як концепцію сталого екологічно збалансованого розвитку. Зміст її полягає в забезпеченні таких еколого-економічних відносин, які б дали змогу не тільки задовольняти потреби в природних ресурсах та якісних характеристиках навколишнього природного середовища теперішніх поколінь, але й не ставили б під загрозу здатність майбутніх генерацій споживати це природне різноманіття принаймні не в менших обсягах. Проміжним етапом на шляху до сталого екологічно збалансованого розвитку, перехід до якого нині пропагується на міжнародному рівні, є побудова «зеленої» світової економіки на базі застосування нетрадиційних джерел енергії, розробки і використання екобезпечних та енергоефективних технологій в усіх сферах життєдіяльності. Для цього потрібно здійснити трансформацію не тільки еколого-економічних відносин між природою і людською цивілізацією, а й технологічної, суспільної та світоглядної сфери.

Мета статті – розробка концептуальних засад спіральної трансформації еколого-економічних відносин, що дасть змогу систематизувати й упорядкувати трансформаційні процеси у сфері природокористування.

Виклад основних результатів дослідження. На нинішній час все більшою популярністю користуються моделі, що мають властивості системного підходу, тобто дають можливість синтезувати розрізнені факти і висновки в єдине ціле та сформулювати загальне уявлення про ситуацію. Саме такою моделлю стала спіральна динаміка, в основі якої лежить теорія Клера Грейвза, пізніше розширена й доповнена його послідовниками – Доном Беком і Крістофером Кованом. Це модель розвитку людських систем – особистостей, спільнот, організацій, держав і людства в цілому, яка не тільки

описує всі етапи їх існування, але й дає відповіді на питання, як і чому відбувається їх формування, трансформація та зміна [16].

Згідно із теорією К. Грейвза, розвиток світоглядних систем відбувається за подвійною спіраллю. Перша являє собою градацію умов життя, у рамках яких існує система, друга – характеризує градацію психологічних і когнітивних процесів, фільтри уваги, через які люди сприймають світ. При взаємодії першої та другої спіралі виникають відносно стійкі пари умов життя і способів мислення, які К. Грейвз позначав парою букв та кольорами: бежевим (виживання), фіолетовим (духи), червоним (право сили), синім (правила), оранжевим (досягнення), зеленим (гармонія відносин), жовтим (гнучкість потоку) і бірюзовим (глобальна свідомість) [1, с. 58–59].

Розгляд поняття трансформації за діалектичним підходом передбачає, що цей процес відбувається з метою досягнення вищого рівня (ступеня) розвитку й у даному випадку стосується існуючої системи еколого-економічних відносин. Серед законів діалектики саме заперечення можна розглядати як загальний закон розвитку. Стосовно трансформації еколого-економічних відносин, то така необхідність виникає саме на певному етапі їх розвитку. В законі заперечення чітко проявляються три найважливіші ознаки – спадкоємність, поступальність і циклічність.

На думку Г. Гегеля, який створив систематичну теорію діалектики, «поворотне наближення до початку» при запереченні відбувається завжди на якісно новій основі або на більш високому рівні розвитку, тому зрозуміло, що кожен його окремий цикл являє собою виток, розімкнутий на наступний оборот кола, а розвиток у цілому набуває форми спіралі, діалектично сполучає в собі круговий, власне циклічний та лінійно-висхідний розвиток. При спіральній формі розвитку точки входу і повернення не збігаються, повторюваність є відносною, а не абсолютною [3, 8].

У цьому контексті В. Пекар вважає, що кожний ступінь, кожна парадигма мислення дає цінності та навички, без яких подальший рух неможливо. Тому важливо перевизначи-

ти популярний термін *сталий розвиток* (sustainable development). В аспекті спіральної динаміки це не стрибок суспільства на найвищий рівень і тим більше не закріплення навечно нинішнього так званого статусу-кво, а створення умов для гармонійного руху кожного на наступний рівень. Для різних людей останній буде неоднаковим, але шлях відкритий кожному.

Зелена (екологічна) парадигма мислення (у контексті теорії Грейвза К.) у сфері технологій – це постіндустріальна фаза, початок якої ми спостерігаємо. Перший їх технологічний пакет – інформаційні технології – вже активно освоюється, хоча далекий від вичерпання. За ним ідуть технологічні пакети, які вже демонструють явні успіхи – біо-, нано-, а також екотехнології (таким чином, вираз *зелені технології* має певну двозначність). Паралельно починається постіндустріалізація енергетики (поновлювані джерела, розподілені енергогенеруючі мережі), на черзі – постіндустріалізація транспорту, сільського господарства й інших галузей попередніх фаз [13].

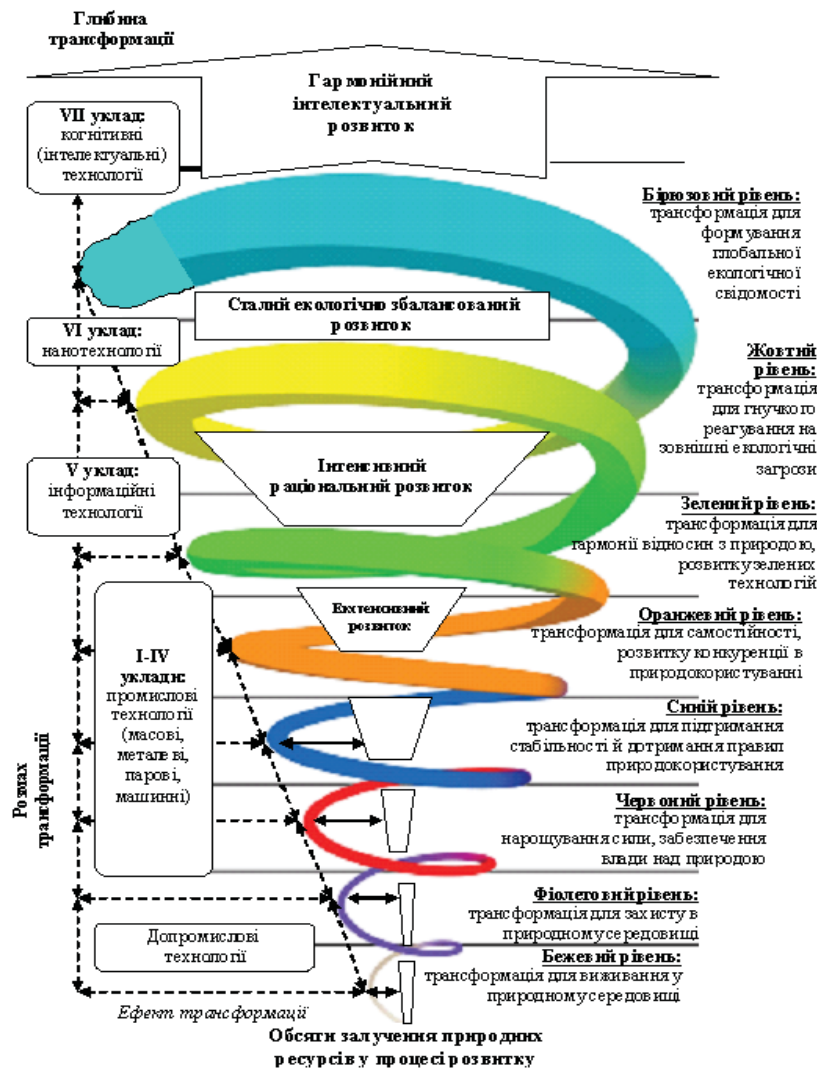
Разом із тим будь-які еколого-економічні відносини в теперішній час передбачають застосування різного типу технологій, які, у свою чергу, також розвиваються із науково-технічним прогресом. Нині у сфері дослідження етапів розвитку технологій найбільш відома теорія технологічних укладів С. Глазьева, що є продовженням теорії довгих хвиль М. Кондратьєва, у рамках якої виділено шість технологічних укладів, що характеризують відповідні історичні епохи. Перший – початок першої промислової революції, другий – епоха пари, третій – сталі (друга промислова революція), четвертий – нафти, п'ятий – комп'ютерів і телекомунікацій. У теперішній час, як впливає зі сформованого ритму довгострокового техніко-економічного розвитку, п'ятий технологічний уклад близький до меж свого завершення: сплеск та падіння цін на енергоносії, світова фінансова криза – характерні ознаки завершальної фази життєвого циклу домінуючого технологічного укладу й початку структурної перебудови економіки на основі наступного укладу. Нині формується відтворювальна система нового, шостого тех-

нологічного укладу, становлення і зростання якого визначатимуть глобальний економічний розвиток у найближчі два-три десятиліття. Його зміст полягає в розвитку нанотехнологій та клітинних технологій [9, с. 17]. Розвиток сьомого технологічного укладу стане логічним продовженням попереднього й може ґрунтуватися на переході до когнітивних (інтелектуальних) технологій, у тому числі створення штучного біоінтелекту на рівні з людським.

Стосовно сфери еколого-економічних відносин, ми підтримуємо думку С. Єрохіна, що сьомий технологічний уклад має привести до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», який докорінно змінить енергетичний потенціал земної цивілізації. Розвиток кожного укладу сприяє сходженню цивілізації на новий, вищий рівень,

що створює наступність в історичному процесі та значно збільшує економічні можливості суспільства. Істотно ускладнюючи економічні взаємозв'язки й посилюючи їхній нелінійний характер, технологічні уклади формують відповідну виробничу структуру, яка визначально впливає на процес матеріального виробництва і сферу послуг [6].

На нашу думку, сучасна концепція трансформації еколого-економічних відносин повинна ґрунтуватися на синтезі діалектики Г. Гегеля, спіральної динаміки К. Грейвза, теорії технологічних укладів С. Глазьева, мати спіралеподібний тип переходу від одного рівня трансформації до іншого, тобто називатися *концепцією спіральної трансформації еколого-економічних відносин* (рис.).

Концептуальні засади спіральної трансформації еколого-економічних відносин на базі синтезу аналогічної динаміки, систематичної діалектики й теорії технологічних укладів

Основою запропонованої концепції, її стрижнем є обсяги залучення природних ресурсів у процесі розвитку, які поступово збільшувалися при переході від одного технологічного укладу до іншого та внаслідок освоєння наступного рівня еколого-економічних відносин. Відповідно, на стадії першого–четвертого технологічних укладів переважав екстенсивний розвиток, який передбачав нарощування обсягів залучення природних ресурсів згідно з потребами розвитку суспільства. Еколого-економічні відносини п'ятого технологічного укладу ґрунтуються на інтенсивному типі розвитку, який передбачає раціональне використання наявних природних ресурсів за допомогою сучасних інформаційних технологій, але все ж спрямований на додаткові ресурсні залучення для задоволення зростаючих потреб суспільства. Перехід до шостого технологічного укладу розглядається як підґрунтя забезпечення сталого екологічно збалансованого розвитку на основі розробки й застосування нових технологій, що не потребують додаткових ресурсів, є екобезпечними та енергоефективними. Перспективи сьомого технологічного укладу пов'язуються з упрощенням у систему еколого-економічних відносин когнітивних (інтелектуальних) технологій і технологій так званого холодного термоядерного синтезу, що сприятиме пошуку нових джерел енергії, які, навпаки, приведуть до зменшення обсягів використання природних ресурсів у господарському обігу.

Паралельно до цих етапів залучення природних ресурсів та розвитку технологій відбуватиметься перехід до нових рівнів еколого-економічних відносин, які, відповідно до концепції спіральної динаміки К. Грейвза, пропонується позначати певними кольорами. Зокрема, перехід на найнижчий, бежевий, рівень еколого-економічних відносин передбачав певні трансформації для забезпечення виживання людини у природному середовищі.

Трансформація з метою переходу на наступний, фіолетовий, рівень еколого-економічних відносин передбачала одержання захисту в природному середовищі. Для бежевого та фіолетового рівнів еколого-

економічних відносин характерне використання допромислових технологій, а червоного – початок застосування промислових технологій, що сприяло здійсненню трансформацій для нарощування сили, забезпечення влади людини над природою. Перехід до синього рівня еколого-економічних відносин пов'язаний із трансформаціями щодо підтримання стабільності й установаження загальних правил природокористування. Досягнення оранжевого рівня передбачає трансформаційні процеси, спрямовані на забезпечення самостійності, розвитку конкуренції у сфері природокористування.

Наступний, зелений, рівень, до якого нині наближається наше суспільство, передбачає проведення необхідних трансформацій, які сприяють досягненню гармонії відносин із природою, розвитку «зелених» технологій, що асоціюється із «зеленою» економікою. Перехід до жовтого рівня еколого-економічних відносин передбачатиме трансформації, орієнтовані на формування системи гнучкого реагування на зовнішні екологічні загрози в умовах інтенсивного раціонального розвитку. Останній серед виділених, але можливо апріорі не завершальний, бірюзовий рівень еколого-економічних відносин пов'язується з трансформацією для формування глобальної екологічної свідомості в контексті застосування нанотехнологій шостого технологічного укладу і відбуватиметься в умовах сталого екологічно збалансованого розвитку. Надалі можна прогнозувати гармонійний інтелектуальний розвиток людської цивілізації із застосуванням когнітивних технологій сьомого технологічного укладу.

Висновки. Процес трансформації еколого-економічних відносин потрібно розглядати з позицій філософського, технологічного, системного та світоглядного підходів як важливий етап розвитку екологічної й економічної систем. При цьому поняття *трансформація* і *сталий екологічно збалансований розвиток* тісно пов'язані, адже для реалізації принципів сталого розвитку нерідко необхідні системні трансформації у певних сферах діяльності.

Основою забезпечення сталого розвитку є положення про сталість обсягів залучення в

господарський оборот природних ресурсів, що не повинно перешкоджати майбутнім поколінням споживати їх у не меншій кількості та з не гіршими якісними характеристиками. Концепцію сталого екологічно збалансованого розвитку слід вважати цілеспрямованим стрижнем, навколо якого обертається спіраль розвитку еколого-економічних відносин і який передбачає трансформаційні процеси на певних його етапах. Тому глибину трансформацій доцільно виражати як різницю сукупних вигод від їх проведення й обсягу залучених для цього природних ресурсів. З іншого боку, розмах трансформації виражатиметься відстанню між поточним і попереднім витками спіралі.

Перспективи подальшої імплементації положень концепції спіральної трансформації еколого-економічних відносин передбачають обговорення під егідою світових ор-

ганізацій глобальних проблем, розробку сценаріїв розвитку трансформаційних процесів у системній тріаді «природа – суспільство – технології» та внесення змін до міжнародних документів на різних рівнях для доповнення базових положень концепцій сталого розвитку й екологічної безпеки відповідно до сучасних тенденцій розвитку еколого-економічних відносин.

Отже, еколого-економічні відносини виникають і розвиваються у сфері природокористування, яка за своїми масштабами охоплює багато напрямів на світоглядному, ресурсному, галузевому, регіональному, функціональному, організаційно-управлінському, виробничо-господарському та інших рівнях. Тому питання трансформації таких відносин прямо чи опосередковано стосуються дослідження ключових актуальних проблем природокористування.

Список використаних джерел

1. Бек Д. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке / Д. Бек, К. Кован. – М. : Открытый мир, 2010. – 424 с.
2. Газизуллин Н.Ф. Эколого-экономическое равновесие в развитии общества : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.01 «Политическая экономия» / Н.Ф. Газизуллин. – СПб., 1992. – 24 с.
3. Гречко П.К. Концептуальные модели истории : пособ. для студ. / П.К. Гречко ; Ин-т «Открытое общество». – М. : Логос, 1995. – 142 с.
4. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. Т.1. – К. : Академія, 2000. – 864 с.
5. Євтушенко В.А. Еколого-економічні відносини в системі суспільного вибору: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / В.А. Євтушенко. – Х., 2003. – 20 с.
6. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України [Електронний ресурс] / С. Єрохін. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea/2006/1-2/20060102.html>.
7. Камалов А.А. Закономерности и тенденции развития эколого-экономических отношений в современных условиях: автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Политическая экономия» / А.А. Камалов. – Казань, 2001. – 22 с.
8. Кричевский А. Образ абсолюта в философии Гегеля и позднего Шеллинга / А. Кричевский. – М. : ИФ РАН, 2009. – 200 с.
9. Нанотехнологии как ключевой фактор нового технологического уклада в экономике; под ред. акад. РАН С.Ю. Глазьева и проф. В.В. Харитонова. – М. : Тривант, 2009. – 304 с.
10. Неверов А.В. Экономика природопользования / А.В. Неверов. – Мн. : Высшая школа, 1998. – 240 с.
11. Нугуманова Л.Ф. Теоретико-методологические основы исследования эколого-экономических отношений / Л.Ф. Нугуманова // Вестник ТИСБИ. – 2008. – № 3. – С. 90–94.
12. Основы экологии и природопользования : учеб. пособ. / [В.Л. Дикань, А.Г. Дейнека, Л.А. Позднякова и др.]. – Х. : Олант, 2002. – 384 с.
13. Пекар В. Размышления о спиральной динамике. Размышление 5. Прыжки через ступеньку [Электронный ресурс] / В. Пекар. – Режим доступа : <http://pekar.in.ua>.
14. Рябчиков А.К. Хозяйственный механизм рационального природопользования: сущность и формы / А.К. Рябчиков. – Йошкар-Ола, 1993. – 128 с.
15. Сокушева Л.Г. Эволюция отношений природопользования / Л.Г. Сокушева // Экономические науки. – 2009. – № 10. – С. 192–196.
16. Robinson DA, Goleby M, & Hosgood N. 2006 Entrepreneurship as a Values and Leadership Paradigm Paper presented to Fourth AGSE International Entrepreneurship RESEARCH Exchange 7–9 February 2007 BGSB, QUT, Brisbane.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2015 р.

*